

- Caspar Jørgensen 2007 (Konsulent): *Industri 25 stk. dansk kulturvar*. Caspar Jørgensen & Morten Pedersen 2014: *Industrial Heritage in Denmark. Landscapes, Environments and Historical Archaeology*.
- E. Laumann Jørgensen og P. Chr. Nielsen 1964: *Nordsjællands skove gennem 200 år – Den Gram-Langenskovs forordning*.
- Per Grau Møller 1990: *Kongshøj Hammerværk – et fynsk landindustrielt anlæg*. *Fynske Arbejder* 1990, s. 83-106.
- Niels Jul Nielsen 2002: *Virksomhed og arbejderliv: bånd, brudfader og bevæsthed på B&W 1850-1920*.
- Marilyn Palmer and Peter Neaverson 1998: *Industrial Archaeology Principles and practice*.
- Marilyn Palmer, Michael Nevell & Mark Sissons 2012: *Industrial Archaeology a Handbook*. CBA Practical Handbook No. 21. Council for British Archaeology 2012.
- Frank Allan Rasmussen 2012: *Hellebæk og Frederiksværk to militærindustrielle komplekser*. *Prøven*, December 2012 – 9. Årgang nr. 37. Frederiksværkens Historiske Forening, s. 18-35.
- N. Richard, L. Bøttge & S. Funder (Red. Svend Petersen): 1999: *Oresund i 20.000 år – scener fra et bevæget liv*. *VARV*, nr. 3, 1999.
- Niels Kristian Steenberg 1992: *Kongens Skove – Skovene i Frederiksborg Amt fra 1500-tallet til moderne tid og Det Kongelige Frederiksborgske Slætt. Frederiksborg Amt Undervisnings- og kultursektoren*.
- Morten Stenak 2010 (Red.): *Vandkraftens kulturvar. Prioritering af kulturovervågningsplanlægningen*. *Kulturarvsstyrelsen* 2010.
- Bo Strömberg 2008: *Det Forlørte Järnet. Dansk Protoindustriell Järnhätning*. Riksanvärdningsmyndigheten, Stockholm.
- Thalbitzer, V. 1929: *Hellebæk i ældre tid*. Fra Frederiksborgs Amt. Aarbøger for 1929.
- Westengaard-Hildinge, O. og Vagn Kieler 1983: *Den gamle Hammermølle i Hellebæk*. I: *Hellebæk-Aalgaard Egnshistoriske Forening*. Egnshistorisk beretning 16, S. 5-36.
- Noter**
- 1) Tak til Naturstyrelsen Nordsjælland for at dele registreringer, udarbejdelse af kortmateriale og hjælp til tolkning af landskabet. En særlig tak til skovfoged Søren Agerlund for support og for at fastholde min opmærksomhed på det unikke kulturlandskab i Hellebæk. Tak til Morten Steen Petersen og Peter Uldum fra Hellebæk-Aalgaard Egnshistoriske Forening for stor hjælp.
 - 2) G. Bergsten 2001, L. Hvass & T. Bill-Jessen 2011 a og J. G. Hansen 1990, 2019, 2020.
 - 3) Oplyst af Søren Agerlund, Naturstyrelsen Nordsjælland.
 - 4) N. Richard 1999, s. 72 ff.
 - 5) Overtalede kort med vådområder stillet til rådighed af Naturstyrelsen Nordsjælland.
 - 6) Den tidlige skovhistorie i Hellebæk fremgår af skriftlige kilder og vil ikke blive uddybet her. Se fx Kongens Skove på Sjælland. Rigsarkivet, Rentekammeret 3223.106, 173 og G. Bergsten 1999, E. Laumann Jørgensen et al 1964 og A. K. Steensberg 1992.
 - 7) Der findes et sparsomt arkivmateriale i Hellebæk-Aalgaards Egnshistoriske Forening, hvor anlægsarbejder omkring søer og damme er beskrevet.

- 8) I denne artikel anvendes stednavnet Hellebæk Skov, selvom det også dækker Tegstrup Hegn.
- 9) G. Bergsten 2001, s. 14ff.
- 10) L. Hvass & T. Bill-Jessen 2011 a, s. 35.
- 11) Naturstyrelsen Nordsjælland har udarbejdet en foreløbig liste over vådområders skiftende stednavne.
- 12) Kopi med transkriberet tekst gengivet i L. Hvass & T. Bill-Jessen 2011 b, s. 79. Det har ikke været muligt at genfinde det originale kort.
- 13) O. Westengaard-Hildinge og Vagn Kieler 1983, s. 8.
- 14) G. Bergsten 2001, s. 15 ff.
- 15) J. Godwin Hansen, 2020, s. 74-75.
- 16) A15/705 – Sammenskriv af Valentin von Spangenberg's arbejder. Toldregnskaberne i 1500-tallet. Hellebæk-Aalgaard Egnshistoriske Forening og L. Hvass & T. Bill-Jessen 2011 b, s. 8.
- 17) Trævandledningen er ikke udgravet af arkæologer og ikke naturvidenskabeligt dateret. Tidspunkt for undersøgelsen oplyst af Peter Uldum, Hellebæk-Aalgaard Egnshistoriske Forening.
- 18) Udgravningsberetning. Museum Nordsjælland, NFH 534, 1993. Fredningsnummer 2630/46, sted- og lok.n. 010406-64.
- 19) Sluse, stemmeværker og sløjber sidestilles her, selvom der konstruktionsmæssigt er forskelle. Sløjber bliver anvendt som fællesbetegnelse.
- 20) Arkivmateriale Hellebæk-Aalgaard Egnshistoriske Forening: A.95-1 1912 og A.95-2 1931.
- 21) G. Bergsten 2001, fig. s. 7, H. M. Kising 1978, s. 60 og L. Hvass et al 2011, s. 52-53, 65.
- 22) Se fx Chr. Fischer 2004.
- 23) Dateret på baggrund af arkæologiske fund.
- 24) Beretning for arkæologisk udgravning af mellekanal i Kongens Mølle gennemført i perioden fra d. 22. april – 26. august 2019. J. nr. MN550558 Kongens Mølle, matrikel nr. 2mn Hellebækgård, Hellebæk. St.n. 010406-126. Af Kårlan Langsted.
- 25) S. B. Böcher 1942, 1952 og 1969, s. 261, P. Grau Møller 1990 og C. Jørgensen 2003.
- 26) H.M. Kising 1978, s. 46.
- 27) Mundtligt meddelelse af Kårlan Langsted. Afventer arkæologisk beretning.
- 28) Se fx M. Stenak 2010, s. 17-18.
- 29) Application for inclusion of the Upper Hatz Water Management System in the UNESCO World Heritage List. Extension of the UNESCO World Heritage Sites Mines of Rammelsberg and the historic town of Goslar.
- 30) Fx E. Hofmeister 2004 og M. Stenak 2010.
- 31) C. Jørgensen 2014, s. 27-64, C. Jørgensen 2007 og C. Jørgensen & M. Petersen 2014, s. 11-25.
- 32) F. A. Rasmussen 2012.
- 33) H. Anderson 1998, M. Walther Ax 2007 og C. Bang 1987.
- 34) B. Strömberg 2008.
- 35) Fx, O. Hydtoft 1980 og Niels Jul Nielsen 2002.
- 36) H. Hamov 1992, 2002 og C. Jørgensen 2004.
- 37) Henrik Hamov fremhæver undersøgelsen i Jægersborg Hegn af det nedrevne køberit Godthob. (1992, s. 248).
- 38) M. Palmer et al 2012, s. 1, 9, 85 ff.
- 39) M. Palmer and P. Neaverson 1998, s. 16 ff.

Nyholm Forundersøgelser og Anbefalinger.
Af Varmings Tegnestue og Lundgaard & Tranberg Arkitekter
357 sider og 85 sider udgivet af Slots- og Kulturstyrelsen 2022.

Nyholm i København er et unikt historisk havnelandskab på Holmen. Det utgjør den siste del av den gamle Marinestation København, hvor det helt opp til i dag har foregått marinemilitær aktivitet. Stedets særegne bygningsmiljø viser til en lang og variert historie som strekker seg tilbake til 1600-tallet. Flere typer byggverk, i forskjellige stilarter og oppført av forskjellige

materiale, vitner om en samfunnsmessig og teknologisk utvikling som har foregått gjennom mange generasjoner og over forskjellige politiske perioder. Denne faste kapitalen, altså materiell kultur, bærer med andre ord vitnesbyrd om en lang og rikholdig historie i Københavns og Danmarks fortid, fra Christian Vs tid og frem til i dag.

Den foreliggende forundersøkelsen av det materielle miljøet på Nyholm er utført på bakgrunn av Forsvarsforliget i 2018. Da ble de politiske partier enig med det danske forsvaret om at tiden var kommet for at Søvernets enheter etter over 300 år skulle flyttes fra Nyholm. Når Flåden nå for det meste forlater området og legger sine bygg og eiendommer ut for salg, vil steds funksjon som Marinestation København opphøre. Samtidig som dette markerer en historisk avslutning for stedets marinemilitære bruk, innvares samtidig en periode med nye bruksmønstre og eventuelle transformasjoner som vil følge med de nye funksjoner Slots- og Kulturstyrelsen har i den forbindelse bestilt en rapport for å registrere Nyholms mange materielle og historiske kvaliteter, samt for å vurdere i hvilken grad man bør ta hensyn til og bruke disse områdets fremtidige utvikling. En rekke av bygningene på stedet er også fredet eller foreslått fredet i en fredningsutvidelse som ble gjennomført i januar 2022, og rapporten skal bidra med vurderinger hvorvidt fredningsbestemmelsene skal beholdes eller utvides. Forundersøkelsen er utført av arkitektbyråene Lundgaard & Tranberg Arkitekter og Varmings Tegnestue i perioden høsten 2020 til sommeren 2021 og foreligger nå i sin helhet som en svært grundig og omfattende gjennomgang av de materielle og de historiske omstendighetene på Nyholm.

Man kan slå fast at dette er en god og interessant registrering som oppfyller en stor grad av rettfærdighet overfor det flotte og særegne materielle miljøet på Nyholm. Det fremstår i aller høyeste grad som utført av profesjonelle og faglige aktører. Denne anmeldelsen vil derfor først og fremst hefte seg ved de aspekter i forundersøkelsen som kunne vært utdypet, problematisert eller sett fra andre vinkler.

Først er det relevant å redegjøre for undersøkelsens format og sjanger. Den er bygd opp som to rapporter, hvor innholdet har en definert struktur med et klart arkitekturfaglig tilsnitt. Den ene rapport, "Nyholm – Registrering, analyse og værdisætning", er på 357 sider, mens den andre, "Nyholm – Anbefalinger" er mer kortfattet og på 85 sider. Heller enn å anse forundersøkelsen som en sammenhengende tekst, er rapportene mer som en katalog å regne. En fordel med dette formatet er det rikholdige illustrasjonsmateriale. Selv om det er mange utfyllende beskrivelser i rapporten, kan den overhodet ikke beskrives som tekststung. Den er derimot fylt av bilder, figurer og illustrasjoner. Flotte oversiktsbilder og kart gjør at man som leser blir svært godt kjent med Nyholms nærværende så vel som tidligere utseende. Ettersom mye informasjon formidles gjennom bilder og

kart, oppleves det nærmest som at det er tekstblokkene som akkompagnerer bilde- og kartmaterialet, heller enn bildene som illustrerer teksten.

Det hele begynner med en leseveiledning – en meget nyttig seksjon med tanke på de faglige premisser rapportens redegørelser bygger på. Vi blir informert om at arbeidet bygger på funksjonsanalyser og visuelle analyser i kombinasjon med arkivstudier. Allerede her kan man stille spørsmål ved om rapporten hadde tjent på å innlemme antropologiske perspektiver, noe den i liten eller ingen grad støtter seg på. Arkitektur er blant mange ting kunnskap om utforming av fysiske miljøer, men det kan også innebære hvordan fysiske miljøer kan forstås som kulturelle fenomener – altså sammenhengene mellom fysiske former og et sosialt liv.

En del plass brukes på å redegjøre for Nyholms historie og materielle utvikling. Denne seksjonen avgrenses for det meste av øyens geografiske utrekning. De større historiske sammenhengene Nyholm har inngått i – med København og i Danmark for øvrig – forblir dermed noe underopplitt. Man kan alltså forstå slike valg som en konsekvens av å være tro mot oppdragsgiver, nemlig å holde fokus på de materielle omstendighetene innenfor øyens avgrensning, men for den som er interessert i å forstå Nyholms posisjon i dansk mariehistorie, dens definerende innflytelse på Københavns byutvikling, og dens viktige rolle for kongemakten, kan den smale historiske redegjørelsen nok oppleves for disiplinert.

Etter en relativt kort historisk fremstilling følger registreringens to hoveddeler: "Helheter" og "Bygninger". At man begynner med de større materielle helheter før man beveger seg ned i detaljene, skaper en analytisk struktur som oppleves som en styrke for rapporten. Først etableres og vurderes de større materielle sammenhengene i området, så som rom og strukturer, bygningkropper, siktilinjer, veier og plasser, før man deretter vier seg til de mindre materielle kvalitetene, så som bygningsdetaljer, farver og materialbruk både utendørs og innendørs. Med bevegelsen fra helheter til detaljer formår forundersøkelsen blant annet å formidle landskapets dybde dimensjoner. Det finnes et bredt spekter av særegne bygg og bygningsdetaljer hver for seg, men det er deres samspill i helheter som virkelig gir området dets kulturhistoriske viktighet – med dette grep forstår man dermed i større grad landskapets historiske dybde, dets funksjonelle kontinuitet og dets gradvise transformasjon over 300 år.

Skjønt, landskap. En relativt påfallende utelatelse i forundersøkelsen er nettopp fraværet av begrepet landskap. Man kunne kanskje forvente at man i en landskapsundersøkelse utført av profesjonelle fagpersoner i en eller annen form hadde blitt introdusert for landskapsbegrepet, men det blir man altså ikke her. Innenfor byplanlegging, kulturminneforvaltning og arkeologi brukes begrepet landskap ofte for å beskrive materielle omgivelser samt for å analysere de virkninger, meningsrelasjoner og ideologier som kan knyttes til land-

skapets materielle elementer og deres sammenhenger. De få ganger ordet landskap forekommer i forundersøkelsen, er det stort sett i forbindelse med beplantningen og grøntområdene på Nyholm. Selv om rapportens premisser bør forstås primært som en deskriptiv redegjørelse, kan man definitivt innvende at en bevisst bruk av landskapsbegrepet ville tilført forundersøkelsen et mer solid analytisk fundament, for eksempel med tanke på områdets sosiale dimensjoner.

Gjennom hele undersøkelsen argumenteres det for at Nyholm er flerfaldig. Det innehar ulike funksjoner og variasjon i arkitektoniske uttrykk. Det er riktignok i all hovedsak den materielle og funksjonelle flerfaldighet som vies oppmerksomhet. Man kunne derfor kanskje ønske seg at rapporten hadde dristet seg til å si mer om de ideologiske forhold og virkninger som ligger i havnelandskapet, altså som et slags meningslandskap der ulike meninger og maktrelasjoner, for eksempel knyttet til teknologiske systemer og sosiale og politiske forhold, har fluktuert over tid. Det er en kjensgjerning, som påpekes gjentatte ganger i rapporten, at Nyholm er unikt blant annet fordi man her kan oppleve en tidsmessig dybde, en tidslinje som går bakover i tid fra de moderne skip med stålskrog med oljefyring og diesel, via dampskipes tidsalder og helt tilbake til de store treskipenes tid. Hvis man hadde gjort mer ut av å analysere stedets forhenverende militære, industrielle og økonomiske betydninger, og meninger, kunne man i enda større grad få frem

hvor unikt dette området er som et historisk kulturmiljø. Kunne man sagt noe mer sammenheng mellom den politiske makten og bygningens kvaliteter, eller hvilke årsaker som la bak de ulike anleggene? Eller hva med de sosiale forhold Nyholm inngikk i, være seg som arbeidsplass eller som maktsenter? Ved å knytte slike dimensjoner til den faste kapitalen ville man trolig i enda tydeligere grad kunne siuere den fremtidige bruken i et historisk perspektiv, ved å underbygge anbefalingene med mer enn arkitektoniske argumenter.

Generelt sett er det nærliggende å etterlyse mer teoretisk forankring i rapporten. Det er for det meste de funksjonelle aspektene av bygningsmiljøet på Nyholm som vektlegges. Dette er nok i stor grad en konsekvens av de verktøy som brukes er et sett deskriptive begreper med basis i arkitektfagets metoder. Man kan nok innvende at en mer etnologisk rettet meningsanalyse ligger utenfor forundersøkelsens oppdrag, men noe mer teoretisk bevissthet kunne like fullt tilført analysene og vurderingene av det materielle miljøet på Nyholm enda mer autoritet og slik ytterligere underbygge stedets og bygningens kulturhistoriske viktighet. Prinsipielt sett bør det heller ikke eksistere noen definert motsetning mellom mer normative aspekter kontra deskriptive, selv i en slik form for rapport. Det ligger som kjent en del fenomenologi i bunnen av mye klassisk byplanlegging, slik som hos Kevin Lynch, hvor de såkalte "mentale landskapene" knyttes direkte til fysiske elementer.

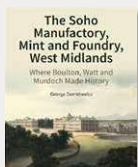
Man kunne også ønske seg at Nyholm i større grad var sett i sammenheng med landskapsrommene som ligger utenfor. Undersøkelsen er skarpt avgrenset av områdets geografiske utstrekning, og lite blir egentlig nevnt om Nyholms landskapsmessige sammenheng med det øvrige København. Dette kunne man tenke seg som relevant både i en historisk funksjonsanalyse, men også med tanke på fremtidig bruk. Området er såpass stort at den kommende utvikling av Nyholm definitivt bør sees i sammenheng med de tilstøtende områder. Det blir heller ikke diskutert om det finnes lignende historiske eller parallelle som kunne situert Nyholm både i en nasjonal og en internasjonal kontekst. Karljohansvern i Horten i Norge er en åpenbar parallell, hvor den norske marine i 200 år har hatt tilhold frem til den senere tid, men som nå i stor grad er transformert til et kulturminnelandskap. En mer diskuterte og kontekstualiserende avslutning ville kort sagt i enda høyere grad understreket Nyholms status som en enestående del av Danmarks kulturarv.

I tråd med sitt format har undersøkelsen en svært kort avslutning. I den minste rapport som heter Anbefalinger, slås det fast at Nyholm er unikt og at fremtidig bruk bør utarbeides i tråd med fortidig bruk. Fremtidig bruk bør dermed siktes inn på å være i alle fall delvis av maritim art. Konklusjonene fremstår solid underbygd på bakgrunn av stedets arkitektur, og noe som i aller høyeste grad omfatter en grunnsetning innen kulturminnevern, nem-

lig "vern gjennom bruk". Men selv om arbeidet opererer innenfor et rapportformat, skulle det ikke være noe i veien for en enda mer diskuterte og syntetiserende avslutning, der de ulike vurderingene som gjøres underveis i rapporten, samles eller diskuteres mer utførlig.

At man kunne ønske seg flere utdypende refleksjoner og mer teoretisk forankring, må imidlertid vurderes opp imot at rapporten kan forstås som et oppdragsbasert produkt. Med tanke på den materialkunnskap og romforståelse som kommer til uttrykk gjennom hele arbeidet, er det dessuten helt klart at de utførelse parter har gjennomført forundersøkelsen med stor interesse og merkbare entusiasme. Beskrivelsene av Nyholm er i mange tilfeller så utfyllende at dette ikke bare kan anses som en forundersøkelse som bør ligge til grunn for fremtidig bruk av stedet, men dette er en så velutført og systematisk dokumentasjon av de stedlige materielle verdier at den vil bli et historisk dokument for fremtiden.

Kristoffer Ellassen Grini

George Demidowicz, *The Soho Manufactory, Mint and Foundry, West Midlands – Where Boulton, Watt and Murdoch Made History*. Liverpool University Press on behalf of *Historic England* 2022, 274 sider ill. ISBN: 978-1-80034-928-5 cased.

Der er grund til at omtale den omfattende bygningshistoriske undersøgelse af et enkelt firma først og fremmest, fordi Boulton and Watt er en af de centrale virksomheder under den første industrielle revolution, hvor en nøgleteknologi blev videre udviklet og produceret, nemlig dampmaskinen. De tre anlæg i Birmingham udgør også nogle af de "første og største" fabrikker ikke alene i England men i verden på linje med Wedgwoods Etruria (1767-73) og Arkwrights Cromford Mill (1771). Virksomheden har tidligere været genstand for bl.a. en omfattende organisationshistoriske studie af Eric Roll tilbage i 1930'erne, ligesom Frederic C. Lanes studie af Arsenallet i Venedig, mens interessen for bygningerne har været påfaldende behersket. Det er først nu i 2022, at en

bygningshistorisk undersøgelse foreligger. Desuden er det værd at bemærke bogen, fordi den indgår i en lang række af vægtige publikationer om industriens bygninger udsendt eller støttet af de engelske bevarings-/fredningsmyndigheder siden 1980'erne. Bøgerne viser en betydelig større aktivitet indenfor emnefeltet end de relativt få tilsvarende danske publikationer, hvor Industrisamfundets Havnø fra 2008 nok er den vigtigste. Samtidig kan man også se undersøgelserne som udtryk for en strategi, der lægger større vægt på analyser, forklaringer og formidling, end man vel må sige, der har været tradition for i Danmark.

Demidowicz formulerer imidlertid knap nok en problemstilling, udover at målet er at rekonstruere bygningshistorien, og man leder forgæves efter en forskningsdiskussion. Det har den fordel, om man vil, at læseren kan gå direkte til bygningshistorien.

Der er tale om tre forskellige fabriksanlæg: Soho Manufactory, Soho Mint og Soho Foundry, hvor de to første lå ved siden af hinanden tæt på Soho House, hvor Boulton boede, lidt nord for Birmingham, mens Soho Foundry blev etableret nogle få kilometer derfra, nordvest for byen. Soho Manufactory og Mint blev nedrevet henholdsvis i 1860'erne og 1850'erne, mens Soho House stadig står ligesom dele af Soho Foundry, der blev overtaget af vægtproducenten Avery's i 1896 og med tiden blev kraftigt ombygget og udvidet. Bogen bygger primært på skriftlige kilder som taksationer, breve og tegninger i

Library of Birmingham, men også på arkæologiske udgravninger og besigtigelser. Det er en omfattende og overbevisende bygningshistorisk rekonstruktion, som også omfatter en (hel) del af de anvendte maskiner, selvom der er laguner. Bogen gengiver talrige kort, originale og rekonstruktioner, der skaber overblik, foruden tegninger og billeder.

Soho Manufactory blev etableret da Matthew Boulton i 1761 lejede en lille nyopført vandmølle – Soho Mill – på heden lidt nord for Birmingham. Møllen skulle anvendes til at valse metalplader og polere/slibe genstande som knapper, spænder, kæder til ure og snustobaksdåser. Møllen lå ved en ca. seks meter høj skrænt, hvortil vandet blev ledt fra den opstømte dam gennem et forholdsvis sindrigt kanalsystem. Frem til 1804, hvor byggeaktiviteten stoppede, blev der opført og ombygget talrige en- til toetages længer med værksteder og arbejderboliger. De blev bygget omkring møllen og dannede sammen et net af mere eller mindre regelmæssige gårdspladser af varierende størrelse ned for skrænten. Over skrænten blev den ofte afbillede hovedbygning på Soho Manufactory opført 1765-67 efter tegning af William Wyatt. Det var en treflojet bygning i paladiansk stil. Den rummede lager og salgsrum, enkelte værkstedlokaler samt boliger for nogle af de ansatte i de to sidefløje. Anlæggets første dampmaskine blev opstillet af James Watt selv i 1774. Den drev en pumpe, som recirkulerede vandet fra vandmøllen. Hele anlægget, der minder om en lidt kompakt herre-

gård eller bygård, var organiseret omkring gårdspladser og tilpasset de topografiske forhold. Derimod er det vanskeligt at aflæse produktionsgangen i anlægget mellem de forskellige værksteder, selvom vi blandt andet takket været Rolls studier ved, at der var en omfattende arbejdsdeling. Fra 1780'erne blev der bygget omkring den senere Old Engine Yard og 1802-04 opstod New Engine Yard. Her konstrueredes komponenter til dampmaskiner.

I modsætning hertil var placeringen af de vigtigste bygninger på Soho Foundry planlagt fra starten. De blev opført 1795-96, hvorefter udbygningen af verdens første dampmaskinefabrik skete gradvist frem til omkring 1860. Anlægget blev bygget op omkring en akse, der blev lagt parallelt med en sidekanal til Birmingham Canal, således at transporten af råvarer som kul og de færdige dampmaskiner blev lettet. Støberiet med dets fire store flammeovne og ene kupolovn blev placeret util sidekanalen. Fra støbegraven i støberiets underetage kunne de nystøbte dampmaskinecylindre i niveau føres til bore- og drejerværkstedet. Maskinerne blev drevet af en 14 hk. dampmaskine med sun-and-planet gear – tegningen fra 1796 er bevaret. Hertil sluttede sig magasiner for støbe-modeller og for støbesand, og i den anden ende af akse lå endnu et magasin, og lige udenfor var der opført to rækker arbejderboliger i forlængelse af hinanden. Denne transportakse var allerede omkring 1800 blevet suppleret af den traditionelle gårdspladsstruktur, fordi flere mindre bygninger som file- og opstillingsværksteder,

kedelsmedje, smedje og snedkerværksted, foruden portnerbolig, kontor og stalde var blevet opført vinkelret og parallelt med akse.

Der er ikke tvivl om, at forfatteren har udført en grundig og minutøs rekonstruktion af et af den første industrielle revolutions vigtigste bygningskomplekser, selvom der er laguner i materialet og derfor rekonstruktionen. Man kan dog undre sig over, hvorfor Soho House, Boltons hjem, der stadig eksisterer, ikke er taget med i undersøgelsen. Selvom forfatteren omtaler den stærkt begrænsede litteratur om de enkelte bygninger savner man en placering i forhold til det samtidige industribyggeri i England og i forhold til bygninger og bebyggelser i Birmingham, her ville en diskussion af den hidtidige engelske industriarkæologiske og bebyggelsehistoriske litteratur nok have været en hjælp for forfatteren og for læseren. Der er tale om en vigtig publikation.

Caspar Jørgensen

René Schrøder Christensen og Lars Bjarke Christensen, *Danmarks Jernbanemiljøer*. Spor af jernbanens fysiske kulturarv. Foto: Flemming Wedell. Syddansk Universitetsforlag og Danmarks Jernbanemuseum 2022. ISBN 978 87 408 3430 7. 288 sider ill.

Bogen indeholder seks kapitler: Indledning, Jernbanens miljøer, Jernbanen som system, Jernbanens virksomhed, Jernbanen som industri og Jernbanens fysiske efterliv foruden litteraturliste og registre. Redaktionen planlægger en nærmere omtale af bogen og en debat om nordiske jernbanemiljøer i 2024 nummeret af *Fabrik & Bolig*.